

Jelena Vasiljević

UNIVERZITET U BEOGRADU

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

(Nova) razmišljanja o solidarnosti: od etike zajedništva do političkog principa zajednice¹

Apstrakt: Kakva je priroda odnosa između zajednice i solidarnosti; da li solidarnost konstituiše zajednicu ili, obrnuto, zajednica stvara solidarne veze; ima li solidarnost antagonizujućeg *drugog* (solidarna borba *protiv*) i kako solidarnost konstituiše granice/zidove/mostove između nas i drugih/drugačijih; u čemu se sastoji *politička* priroda solidarnosti (za razliku od drugih društvenih odnosa pomoći, podrške, saradnje)? Inspirisana stalnom i gorljivom tematizacijom ovih pitanja unutar feminizma, u ovom tekstu ću se pak fokusirati na sam pojam-problem solidarnosti u društvenoj teoriji generalno, uverena da svaka teorijska refleksija o njemu, a naročito o njegovoj podrazumevanoj političkoj dimenziji, mora imati visoku relevantnost i za feministički teorijski i praktični angažman. U tekstu ću se prvo kratko osvrnuti na savremeni kontekst koji je reaktuelizovao interesovanje za solidarnost, te ukazati na pristupe ovoj temi koje lično smatram najproduktivnijim. Taj će me put neminovno dovesti i do problema adekvatne definicije, tj. do razloga zbog kojih je teško precizno definisati solidarnost. Potom ću se opet vratiti na savremenost i neke skorašnje pokušaje teoretisanja i problematizovanja solidarnosti – kao ideje, kao ponašanja, i kao stavova – te pokušati da uočim sponu među njima, kao i da ukažem na neka otvorena pitanja i teme za čija dublja istraživanja snažno plediram.

Ključne reči: solidarnost, zajednica, politička solidarnost, solidarnost grupe

1 Rad je nastao u okviru projekta br. 43007, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Zašto nam je važno da razumemo šta je solidarnost?

Pružati podršku i pomoć, zajedno se boriti *za* iste političke ciljeve i *protiv* zajedničkog neprijatelja, osjećati povezanost i bliskost u zajedništvu određenom vrednostima i/ili deljenim iskustvom, najčešće su navođeni atributi solidarnog delovanja. Ti atributi nam se čine toliko „prirodno“ međusobno uvezani da je teško u prvi mah uočiti da suštinski upućuju na raznorodne fenomene. Tako se i u teoriji pojam solidarnosti često zamagljuje referisanjem čas na identitet grupe, čas na deljeno iskustvo i svest, čas na političku borbu i otpor, bilo da među njima postoje preklapanja ili ne (Scholz 2008, 3). To ujedno govori o retoričkoj snazi samog pojma, potrebi da se njime legitimiše zajedništvo, ma na kojem principu počivalo, ali i o teorijskoj potrebi da se uvedu neka razgraničenja i definicije: šta je grupna solidarnost, šta je politička solidarnost, koja osećanja i postupci ishode iz solidarnog mišljenja i delanja?

Za feminizam je solidarnost oduvek bila važna misao, prvenstveno kao *sestrinstvo*, nužan korektiv i dopuna trećoj univerzalnoj vrednosti iz krilatice Francuske revolucije. Sestrinstvo, kao zamišljena veza između svih žena, naravno nije moglo da prođe neprospitano kroz teorijske i aktivističke napore da se odgovori na problem unutrašnjih podebla, privilegija i antagonizama koji onemogućavaju da govorimo o univerzalnom feminističkom pokretu imunom na rasne, klasne i druge sisteme opresije u kojima nemaju sve žene jednake pozicije i interese. „Zajednička opresija“ je stoga lažna platforma za zajedništvo među ženama, insistira bell hooks (bell hooks), jer mistifikuje kompleksnost društvene stvarnosti koja nije ista za sve žene. Zalažući se za sestrinstvo kao „političku solidarnost među ženama“, u svom istoimenom eseju hooks (hooks 1984) zagovara solidarnost, naglašavajući kako se ona razlikuje od *podrške* (*support*) (i time upisuje sebe u one teoretičare i teoretičarke koji definišu solidarnost diferenciranjem od srodnih pojmova, uz naglašavanje njene političke dimenzije): solidarna zajednica se ovde javlja kao zajednica *interesa* i *vrednosti*, a ne deljenih iskustava, te kao dugoročno zalaganje (*ongoing commitment*) umesto povremene, situaciono zahtevane podrške. No, da bi se realizovao ovaj politički potencijal, navodno imanentan solidarnosti, „da bi razvile političku solidarnost među ženama, feminističke aktivistkinje se ne mogu povezivati pod uslovima koje određuje dominantna ideologija kulture. Moramo definisati sopstvene uslove“ (hooks 1984, 47).

Ko smo zapravo *mi* – koje/ji treba da „definišemo sopstvene uslove“ (to jest, ko ostaje *izvan* – žene nefeministkinje, muškarci, bilo ko ko reprodukuje opresivne sisteme?),

i da li je solidarnost, u kontekstu tog imperativa, nešto što tek treba da izgradimo ili ona već mora postojati kao preduslov političkog organizovanja - ključna su problemska pitanja za teoretizaciju solidarnosti uopšte. Narativi aktivista i aktivistkinja oslonjeni na neposredno iskustvo i subjektivni doživljaj solidarnosti iznose neke slične uvide, te otvaraju slična pitanja važna za teorijsko razumevanje ovog pojma. U ne tako davno objavljenom zborniku razgovora s nekim od najuticajnijih feminističkih aktivistkinja iz Srbije Lončarević i Višnjić nam prenose, između ostalih, reči, razmišljanja i uvide Sonje Drljević, Lepe Mladenović i Vere Kurtić, koje o solidarnosti navode sledeće: solidarnost *proizlazi iz*, dolazi kao efekat i rezultat poverenja, dijaloga i tolerancije (Lončarević i Višnjić 2010, 27–29); solidarnost je *odlučka* da čujemo *drugu* i *druge*, odluka da prihvatimo različitost (ibid., 42); „često je solidarnost samo priča o solidarnosti..., previše [se] teoretizuje, a premalo živi“ (ibid., 51).

Ovi uvidi i problemi proistekli iz razumevanja solidarnosti kao nečeg što ima suštinsku vrednost za feministički pokret, misao i angažman, ostaju relevantni i ključni i izvan feminizma, budući da preispituju samu prirodu političkog u solidarnosti kroz pitanja poput: kakav je odnos zajednice i solidarnosti (da li je solidarnost vezana uvek i samo za zajednice ili može biti opštečovečanska; da li jednako funkcioniše u homogenim i pluralnim zajednicama; da li solidarnost konstituiše zajednicu ili, obrnuto, zajednica stvara solidarne veze)? ima li solidarnost antagonizujućeg *drugog* (solidarna borba *protiv*) i kako solidarnost konstituiše granice/zidove/mostove između nas i drugih/drugačijih? u čemu se sastoji *politička* priroda solidarnosti (za razliku od drugih društvenih odnosa pomoći, podrške, saradnje...)? da li solidarnost mora da bude življeno iskustvo kako bi ostvarivala političke efekte i kako ne bi bila samo „priča o solidarnosti“? Inspirisana stalnom i gorljivom tematizacijom ovih pitanja unutar feminizma, u ovom tekstu ću se pak fokusirati na sam pojam-problem solidarnosti u društvenoj teoriji uopšte, uverena da svaka teorijska refleksija o njemu, a naročito o njegovoj podrazumevanoj političkoj dimenziji, mora imati visoku relevantnost i za feministički teorijski i praktični angažman.

Prvo ću se kratko osvrnuti na savremeni kontekst koji je reaktuelizovao interesovanje za solidarnost, te ukazati na pristupe ovoj temi koje lično smatram najproduktivnijim. Taj će me put neminovno dovesti i do problema adekvatne definicije, to jest do razloga zbog kojih je teško precizno definisati solidarnost. Potom ću se opet vratiti na savremenost i neke skorašnje pokušaje teoretisanja i problematizovanja solidarnosti – kao ideje, kao ponašanja i kao stavova – te pokušati da uočim sponu među njima, kao i da ukažem na neka otvorena pitanja i teme za čija dublja istraživanja snažno plediram.

Konteksti razumevanja i pristupi istraživanju solidarnosti

Zanimljiva je diskrepancija između učestalosti s kojom se o solidarnosti govori i piše i društvenonaučne obrade te teme. Solidarnost se najčešće *podrazumeva* kao uzajamna pomoć, kohezivni faktor ili institucionalizovana empatija bez kojih se ne mogu objasniti vrlo raznorodne pojave poput grupnog identiteta, udruženog organizovanja, požrtvovanja, humanitarne pomoći itd. Od svog „ulaska“ u društvenu teoriju kroz Dirkeimovo (Durkheim 1991) razlikovanje organske i mehaničke solidarnosti – unutar funkcionalističkog objašnjenja usložnjavanja podele rada u društvima različite kompleksnosti – solidarnost se vrlo retko tematizovala kao fenomen po sebi, s nekim izuzecima koji su bili zainteresovani za istoriju i genealogiju pojma (Brunkhorst 2005), njegovu vezu s teorijom igara / racionalnog izbora (Hechter 1987), internacionalnu solidarnost političkih borbi (Featherstone 2012) ili nužnost klasifikacije i obrade samog pojma s obzirom na tip i veličinu grupe (kao i svrhu njenog formiranja) koja poziva na solidarno delovanje (Bayertz 1999; Scholz 2008). Moglo bi se reći da je u tim relativno malobrojnim obradama ove teme dominiralo izvesno funkcionalističko razumevanje prema kojem solidarnost obezbeđuje neku višu svrhu: identitet zajednice, njeno očuvanje i postignuće zajedničkih ciljeva ili, na primer, institucionalizaciju društvene pravde (Habermas 1986).

Međutim, čini se da od, grubo uzevši, 2010. godine svedočimo jednom drugačijem i dosta intenziviranom interesovanju za solidarnost koje je verovatno efekat sinergijskog dejstva višestrukih kriza i izazova kojima danas svedočimo. Globalna ekonomska i dužnička kriza uz propratno urušavanje institucija države blagostanja, izbeglička i imigrantska humanitarna kriza, rast ksenofobije, kao i globalni talas protestnih pokreta koji zahtevaju veću demokratizaciju, na nov način aktuelizuju pitanje šta drži društva na okupu, kakvu vrstu priznanja, prava i podrške, te distribucije materijalnih sredstava dugujemo ili „imamo prava“ da uskratimo jedni drugima, unutar i preko granica institucionalizovanih zajednica, kao i pitanje ko se upisuje u „mi“ takvih zajednica i kakve treba da budu njihove političke i moralne granice. Solidarnost u takvom kontekstu postaje predmet i pojmovna odrednica različitih teorijskih i empirijskih istraživanja koja se bave konkretnim problemima: razvojem „ekonomije solidarnih mreža“ u Grčkoj nakon finansijskog sloma (Rakopoulos 2014), solidarnog organizovanja pomoći na izbegličkim rutama (Greenberg and Spasić 2017) ili pak promenama paradigme solidarnog ponašanja i stavova građana unutar Evropske unije nakon političke i ekonomske krize (Lahusen and Grasso 2018). Ove tendencije nam indikuju ne samo da se

rađa novi interes za opisivanje i tumačenje solidarnosti kao društvene snage i vrednosne orijentacije, već i da se naglašava njena *politička* dimenzija kao okvir za zamišljanje (novih) političkih projekata i za udruženo delanje u pravcu njihovih ostvarenja – pri čemu ne treba gubiti iz vida da se retorika solidarnosti ne upreže isključivo u progresivne, emancipatorne političke projekte, već da je ona jednako važna i za mnoge isključujuće, ksenofobne i homofobne pokrete, u svojoj antagonizujućoj formi koju je Senet nazvao „desktruktivna solidarnost nas-naspram-njih“ (Sennett 2013).

Imajući u vidu iznete *kontekste* u okviru kojih se solidarnost tumačila do sada u društvenoj teoriji, te savremeni kontekst u kojem se javlja tendencija njenog ponovnog problematizovanja, ali i istraživanja u empirijskom ključu, želim da izdvojim i zagovaram tri *pristupa* koja mi se čine naročito važnim za dalji teorijsko-istraživački rad na polju solidarnosti. Prvi pristup bi se ticao dubljeg ispitivanja političkog potencijala solidarnosti, kroz pokušaje da se odgovori na pitanje da li je moguće izgraditi normativnu teoriju o političkoj zajednici zasnovanoj na solidarnosti. Ovde mi se čini naročito važnim pitanje vrednosne valence, ali i transformativnog potencijala solidarnosti: može li solidarnost da utiče na promene u strukturi odnosa moći u društvu (tačnije, da ima dugoročnije efekte od situaciono „iznuđene“ solidarnosti) i kako; koji je proces transformacije solidarnih načela u političke principe organizacije – i da li se taj proces uopšte zbiva; kao i treba li (i na koji način, i s kojim teorijskim opravdanjem) da razlikujemo solidarno političko organizovanje unutar emancipatornih i progresivnih pokreta s jedne strane, i konzervativnih i/ili diskriminatornih s druge? Ovaj pristup prvenstveno zagovara teorijsku problematizaciju solidarnosti kao političkog pojma i nužno ga povezuje s drugim pojmovima političke teorije. Svoj skromni doprinos zagovaranju ovog pristupa inicirala sam jednim probnim istraživanjem odnosa koji postoje između *građanstva/državljanstva* i solidarnosti (Vasiljević 2017a). U kratkim crtama, inspirisala me je napetost među ovim pojmovima, budući da solidarnost kao zamišljena kohezivna sila među građanima koja drži telo građanstva na okupu, gotovo neizostavno figurira u najrazličitijim teorijama i modelima građanstva (od nacionalnog, preko socijalnog – model zajednice blagostanja – do multikulturalnog i kosmopolitskog, što nužno ne prati teorijsko pojašnjenje), bivajući ujedno ograničena (najčešće geofizičkim) granicama tih modela, uprkos istovremenom razumevanju solidarnosti kao snage koja nastaje onda kada se prevazilaze (najrazličitije po prirodi) granice i razgraničenja. Ova tenzija ima i svoje istorijske korene iz perioda konsolidacije nacionalnih država, kada se borba za uključenje u univerzalna građanska prava – poput abolicionizma i sifražetskog pokreta – vodila solidarno, prevazilazeći granice država, imajući ujedno za svoj

cilj uključenje u punopravno građanstvo *konkretnih* država-nacija. Ostvarujući svoj cilj, ove borbe su učvrstile nacionalna građanstva i model nacije-države kao idealnog okvira svih prava, proizvodeći potrebu za kohezivnim vezama solidarnosti *unutar* nacionalnih građanstava. Na izvestan način, razvoj ovakve *intranacionalne* solidarnosti, koja se neretko oslanja i na nacionalističke ideologije, potencijalno slabi *internacionalne* oblike solidarnosti, naročito ukoliko su oni upereni protiv interesa nacija-država. Ovo je svakako samo jedan primer i kratka ilustracija problematizacije solidarnosti kao političkog pojma u interakciji s drugim pojmovima koji se odnose na politiku i zajednicu.

Drugi pristup koji bih zagovarala u vezi s istraživanjem solidarnosti jeste ispitivanje njene diskurzivne moći i retoričke upotrebe. Nema sumnje, solidarnost je snažan jezički trop, u stanju da mobilise ljude na akciju. Taj mobilizacijski potencijal povezan je i s legitimacijskom funkcijom, to jest činjenicom da se političke agende i okviri često legitimišu nekim pozivom na solidarnost koji daje opravdanje za postojeću političku viziju, uređenje i institucije. Ono što čini solidarnost vrednom istraživanja u ovom kontekstu jeste njeno figuriranje u vrlo različitim političkim projektima, gde upravo pitanje (poziv i nagovor) s kim treba da budemo solidarni i zašto, objašnjava prirodu samog projekta koji je u pitanju. Moguće je, primera radi, ilustrovati smenu političkih režima na ovim prostorima kroz smenu paradigmatičnih diskursa o solidarnosti. „Bratstvo i jedinstvo“ je bila solidaristička mantra socijalističkog režima koja je legitimisala ideju međunacionalnog pomirenja i saradnju čitavog „radnog naroda“ Jugoslavije, odnosno svih njenih naroda i narodnosti. Ona je podupirala najrazličitije institucionalne forme, poput Federalnog solidarnog fonda (namenjenog pomaganju slabije razvijenih regiona) ili radnih akcija. Etnocentrični politički režimi iz devedesetih godina uspostavili su hegemoniju jednog drugačijeg diskursa solidarnosti – s „etničkom braćom“ koju treba osloboditi, s njima se ujediniti ili ih kao „privilegovanu dijasporu“ uključiti u novonastajuće države (Koska 2012; Vasiljević 2012; Deželan 2012).² Savremeni neoliberalni politički režimi (u kojima su etnocentrični elementi i dalje izraženi) unose pak nove elemente u retoriku solidarnosti: očekivanja građana da socioekonomska solidarnost bude podržana institucionalnim rešenjima proglašavaju se za „relikte socijalističkog mentali-

2 Naravno, ovde se vrlo ugrubo skiciraju samo *dominatni* narativi o solidarnosti, oni koji u datom trenutku imaju hegemoni diskurzivni status u javnosti. Uvek i u svakom društvu postoje i kontrirajući narativi koji svojim retoričkim oblikovanjem solidarnosti izazivaju dominante narativne matrice. U socijalističkom režimu, srpski i hrvatski tinjajući, pa potom i pobednički nacionalistički narativi doveli su u pitanje motiv *sa kim* treba biti solidaran. Tokom devedesetih su postojali i jaki antiratni i antinacionalistički narativi koji su doveli u pitanje prvenstvo solidarnosti sa „našima“. U Srbiji su upravo iz okrilja feminističkog aktivizma i teorije dolazili najartikulisaniji glasovi otpora, neslaganja, čak i krivice zbog hegemonog nacionalističkog i ratnog narativa. Ovo

teta“, gde „država rešava sve probleme“; pozivi na solidarnost s ciljem pomoći žrtvama poplava iz 2014. godine, ili skupljanja novčanih sredstava za lečenje teško obolele dece u inostranstvu, ili podrške izbeglicama na takozvanoj balkanskoj ruti treba tumačiti koliko u ključu situacione potrebe za uzajamnom pomoći, toliko i kao efekte izostanka institucionalnih odgovora u kontekstu novih relacija država-društvo-pojedinac.

Konačno, treći pristup koji mi se čini neophodnim za razumevanje solidarnosti kao zasebnog i relevantnog pojma društvene teorije bio bi fokusiran na življenu dimenziju i neposredne odnose koje sami akteri opisuju tako da pripadaju registru solidarnosti. Ovde je neophodno imati u vidu *i* stavove *i* ponašanja, te kalibrirati istraživačke metode koji bi mogli da obuhvate oba ova aspekta subjektivnog i neposrednog doživljaja (kao i da ih potencijalno porede): s kim smo solidarni i zašto, šta za nas predstavlja solidarno ponašanje, a šta solidarno društvo; kada svoje postupke opisujemo kao solidarne, gde primećujemo solidarnost kod drugih, kako je pozicioniramo u vezi s grupnim pripadnostima – da li smo solidarni s onima s kojima osećamo bližu povezanost ili pre s onima koje smatramo diskriminisanim, odnosno za koje mislimo da se nalaze u nepovoljnom položaju itd. Ovakva empirijska istraživanja bi pomogla teorijskom nijansiranju među pojmovima kao što su empatija, altruizam, filantropija itd. s jedne strane, i solidarnosti sa druge, te bi nam bolje osvetlila problem grupne pripadnosti i solidarnosti, kao i političke dimenzije i instrumentalnosti ovog pojma – što je pitanje koje na izvestan način povezuje sva tri navedena pristupa.

Problemi s definicijom i kuda dalje

Kako se već može naslutiti, solidarnost je teško precizno definisati uglavnom zbog dva međusobno povezana razloga: prvi je taj što nam izmiče nedvosmislena i univerzalno prihvatljiva distinktivna pozicija solidarnosti na kontinuumu između empatije i opštih oblika prosocijalnog ponašanja (podrška, uzajamna pomoć itd.); i drugi je taj što nam nije jasno da li je reč o istom fenomenu kada govorimo o unutargrupnoj solidarnosti (pri čemu je i veličina grupe bitno pitanje – da li je reč o selu, društvenom pokretu, naciji...), međugrupnoj solidarnosti (koja prelazi državne i druge granice), te međunarodnoj humanitarnoj solidarnosti. Ovo pitanje skale kod nekih teoretičara priziva

je dubinski obeležilo feministički pokret u Srbiji i uveliko odredilo trajektoriju njegovog delovanja i nakon ratnih devedesetih (Litrićin and Mladenović 1997; Zaharijević 2013; Miškovska Kajevska 2017).

potrebu da se solidarnost klasifikuje, te potom proučava unutar izabranog okvira (čime se, svakako, pitanje istosti ili različitosti prirode samog fenomena unutar drugih okvira ne rešava). Šolc (Sholz 2008) na primer razlikuje građansku, društvenu i političku solidarnost, a Bajerc (Bayertz 1999) piše o „četiri upotrebe“ ovog pojma: univerzalna spona među svim ljudima, privrženost koju ljudi gaje prema konkretnim zajednicama pripadanja, politička veza između ljudi posvećenih istim interesima, te veza među građanima moderne države blagostanja koja legitimise mehanizme redistribucije.

Kada je u pitanju distinkcija između solidarnosti i ostalih empatijskih impulsa prema *drugima*, već je više puta naglašeno da se manje ili više eksplicitno insistira na političkoj dimenziji solidarnosti kao njenoj *differentia specifica*. Hana Arent (Hannah Arendt) je u svojoj studiji *O revoluciji* iznela kako se solidarnost razlikuje od sažaljenja i saosećanja:

„Ljudi se iz sažaljenja okreću prema *hommes faibles*, ali iz solidarnosti uspostavljaju, s namerom i nepristrasno, *interesnu* zajednicu s potlačenima i izrabljivanima ... Jer je solidarnost, budući da sudeluje u razumu, samim tim i u opštosti, u stanju da konceptualno obuhvati mnoštvo ... solidarnost je princip koji može da inspiriše i rukovodi akcijom“ (Arendt 1990, 88–89).

Kako sam već iznela na jednom mestu ranije (Vasiljević 2017a), solidarnost nije samo drugačiji tip afekta u odnosu na empatiju, već deluje i u pravcu uspostavljanja drugačijeg tipa *odnosa* među ljudima:

„Ključna i definišuća karakteristika solidarnosti, želim da tvrdim, jeste implicitno *nivelisanje* koje se odvija između aktera obuhvaćenih solidarnim odnosima. Upravo ovde leži razlika između milosrđa i solidarnosti – u principu jednakosti. Milosrđe ne podrazumeva kritiku postojećih hijerarhija; ono samo ‘propisuje’ poželjnu etiku ponašanja onima koji se nalaze na višim stepenicama društvene i ekonomske lestvice. Solidarnost pak izranja iz situacija u kojima ljudi prepoznaju jedni druge kao jednake, stvorene da uživaju ista prava i iste životne standarde“ (Vasiljević 2017a, 116).

Ovome treba dodati i vrlo korisnu distinkciju koju prave Latinen (Arto Laitinen) i Pesi (Anne Birgitta Pessi):

„budući da je najčešće zasnovana na *mi-mišljenju*, solidarnost se može razlikovati ne samo od antidruštvenog egocentrizma, već i od jednostranog ‘ti-cen-

trizma' (*thou- centrism*), kakvi su altruizam, saosećanje, briga ili hrišćansko milosrđe. Dok se ovi potonji koncentrišu na dobrobit *drugoga* ili *tebe/vas*, objekat brige u solidarnosti smo *mi zajedno*“ (Laitinen and Pessi 2015a, 2; kurziv u originalu).

Ko sve možemo biti *mi*, kada to *mi* postaje preširoko ili preheterogeno da bi solidarnost bila moguća (ili su pak u pitanju samo retorički trikovi koji nas navode da o solidarnosti mislimo u uslovima *granica održivosti*), kao i kakve obaveze proizlaze iz takve mi-solidarnosti, pitanja su kojima su se vrlo recentno bavila dva zbornika posvećena upravo pitanju solidarnosti. Usredsređenošću na ove probleme i datumom svog objavljivanja (2015. i 2017), oni takođe svedoče o pojačanom interesu za ove probleme danas, o čemu je bilo reči na samom početku. *Solidarity* (Laitinen and Pessi 2015a) i *The Strains of Commitment* (Banting and Kymlicka 2017) međusobno su i slični i različiti u svojim pristupima ovim pitanjima. Prvi se zbornik bavi samom suštinom problema teorije i prakse solidarnosti tragajući za radnim definicijama, okvirima operabilnosti i empirijskim modelima, dok je drugi zbornik u tematskom i teorijskom smislu fokusiraniji te ispituje političke teorije redistributivne solidarnosti u multikulturalnim društvima liberalnih demokratija (u uslovima povlačenja paradigme države blagostanja). Takođe, pitanje *opsega* solidarnosti (veliçine i tipa zajednice) u *Solidarity* je jedno od istraživačkih pitanja, dok je u *The Strains of Commitment* ono unapred zadato – solidarnost unutar država-nacija. Dodatno, zbornici se razlikuju i po tome što se u prvom solidarnost preovlađujuće tumaçi kao tip *ponašanja*, dok se u drugom ispituju *stavovi* i mnjenja. Moja namera nije da ih ovde detaljnije predstavim (o tome cf. Vasiljević 2017b), već samo želim da ukažem na neka zanimljiva mesta, zaključke i preklapanja koji nam zajedno govore gde smo danas u istraživanju solidarnosti, zašto nas ona intrigira i koji putevi se čine važnim i nedovoljno prokrćenim za dalja istraživanja.

Zbornik radova *Solidarity* na zanimljiv način uvezuje filozofsko-ontološka, kognitivno-psihološka i politikološka istraživanja, ispitujući pitanja grupne saradnje, kolektivne intencionalnosti, grupnih emocija i odnosa između osećanja privrženosti i pripadnosti s jedne strane, i solidarnih odnosa s druge. Veoma je važno što se ovde tretira i istorijska dimenzija, te se postavljaju pitanja geneze solidarnosti, njenog održavanja, transformacije i nestanka kroz različite društvene periode ili, u široj istorijskoj perspektivi, kroz razvoj različitih društveno-političkih formacija. Uvodna studija Zigvarta Lindenberga (Siegwart Lindenberg) otvara i perspektivu evolucione biologije oslanjajući se na najnovija istraživanja koja pokazuju da je razvoj mozga kod ljudskih primata

bio u direktnoj vezi s adaptivnim prednostima života u grupi; tačnije, dokazuje se da su kooperativne forme ponašanja neraskidivi deo naše biologije i razvoja kao vrste, što svakako ima i svoje političke implikacije, naročito nakon dugog perioda popularnosti teorija poput „sebičnog gena“ kojima se neretko pravdala dominacija kapitalističkog društvenog uređenja. Lindenberg dalje definiše solidarnost kao skup ustanovljenih normi koje uvećavaju sposobnost grupe da proizvodi kolektivna dobra (čime grupa uvećava i svoje šanse za opstanak). Kako su društva kroz istoriju rasla i postajala kompleksnija, ove solidarne norme nisu više mogle da održavaju i kontrolišu sami pojedinci svojom neposrednom praksom – njihovi nosioci i promoteri postale su društvene institucije (Lindenberg 2015). Ovaj argument navodim ne samo zbog njegove obuhvatnosti kojom je zahvaćena i biološka perspektiva, već zbog centralnosti uloge koju u njemu igraju institucije – kad su u pitanju moderna i složena društva. Jer upravo je to tvrdnja koja će se ponavljati i u mnogim drugim tekstovima u oba zbornika – da su institucije ključne za održavanje, ali i rastakanje solidarnosti. Naravno, problemska pitanja se odmah nameću: kako se tačno odvijala ova tranzicija iz neposredno održavane solidarnosti unutar malih zajednica u institucionalno-administriranu društvenu solidarnost; kako se življenom iskustvu saradnje, poduprtom društvenim normama, garantuje opstanak institucionalno kodifikovanim normama; i da li je reč i dalje o solidarnosti, ako se neposredni momenat saradnje prenese na institucionalne forme u kojima funkcionalna legitimacija uzajamne podrške i pomoći postaje važnija od življenog iskustva legitimisanog osećajem pripadanja, samovrednosti i konkretnog suživota.

Empirijska istraživanja izneta u nekim od tekstova iz ovih zbornika, zaista potvrđuju da *stavovi* građana, to jest deklarativna spremnost na solidarnost (filtrirana kroz različita pitanja: otvorenost prema migrantima, spremnost da se podrže socijalne beneficije ugroženima itd.) odražava stavove koje građani imaju prema svojim institucijama. Na primer, u državama u kojima se institucije percipiraju kao fer, legitimne, transparentne i u službi pomoći i podrške građanima, izraženija je spremnost samih građana da dele svoje nacionalne resurse s drugima i da i sami pružaju podršku i pomoć (Saari and Pessi 2015). Još zanimljivije, u državama gde se preklapaju relativno visok životni standard i stabilne redistributivne institucije, osećaj solidarnosti se ne poklapa nužno s osećajem bliskosti i pripadnosti – što, primera radi, može imati izvesne implikacije po razumevanje odnosa nacionalizma i solidarnosti, ali i uloge društvenih normi naspram prevashodno političkog razumevanja solidarnosti. Istraživanja stavova građana Finske pokazuju da je osećaj bliskosti, kad su drugi narodi u pitanju, najveći sa drugim skandinavskim narodima, pa zatim s narodima Evropske unije – ali je osećaj solidarno-

sti najizraženiji s narodima „trećeg sveta“ ili onima koji trenutno prolaze kroz iskustva ratova i političkih kriza (što, naravno, nešto može govoriti i o retoričkoj i simboličkoj upotrebi tog pojma kroz deklarativnu spremnost da se postupa na društveno poželjan način). Zatim, spremnost da se pritekne u pomoć najizraženija je spram članova porodice i komšiluka, iako se spram njih ne oseća nužno najveća bliskost – što opet govori o društvenim očekivanjima i društvenim normama kao posrednicima u izgradnji stavova o solidarnosti (Laitinen and Pessi 2015b).

Kada je u pitanju odnos društvenih institucija i društveno-institucionalizovanih normi s jedne strane i solidarnosti sa druge, ostaje otvoreno pitanje kako jedno uslovljava drugo. U zborniku *Solidarity* tematizuju se oba pravca delovanja: slabe ili jake institucije utiče na nivo solidarnosti u društvu, ali je jednako tako, kao u Lindenbergovom argumentu, solidarno ponašanje integralni deo razvoja ljudskih zajednica, te solidarnost istovremeno i prethodi, pa i *uslovljava* nastanak političkih zajednica i institucija. *The Strains of Commitment* nudi pak drugačiji odgovor: solidarnost „ne proishodi prirodno iz ekonomskih i društvenih procesa“: ona se proizvodi ili urušava kroz političku akciju (Banting and Kymlicka 2017, 3). Ovaj zbornik se fokusira na teorijsku problematizaciju, ali i vrlo bogatu empirijsku građu o solidarnosti unutar kulturno heterogenih društava. Ovde se pitanje formuliše sasvim slično problemskom pitanju građanstva kao „šta je ono što drži građane zajedno na okupu u deljenoj političkoj zajednici“ (Beiner 1995, 3); uz dodatno potpitanje: šta dovodi do toga da se građani slože s politikama inkluzivne redistribucije? Odnosno, pod kojim uslovima će građani biti saglasni da se resursi njihovih zajednica dele s *drugima*: manjinama, migrantima itd? Iako je ovde naglasak isključivo na stavovima, vrlo razučena i bogata empirijska građa kao da nepobitno pokazuje da se solidarnost uistinu podržava i promoviše institucijama, javnim politikama i političkim akterima. Zaključci o korelaciji, čak kauzalitetu između pravičnih, inkluzivnih, stabilnih i transparentnih institucija s jedne strane i spremnosti na solidarnost s druge, sasvim korespondiraju sa zaključcima iz prvog zbornika. Zapravo, čini mi se indikativnom ova potreba za istraživanjem odnosa solidarnosti i institucija u ovim dvema – po disciplinarnom okviru, citiranoj literaturi i teorijskoj zaleđini – zapravo prilično različitim knjigama. Kao da nam to govori nešto o vremenu u kojem živimo, o neizvesnosti usled rapidnog rastakanja modela države blagostanja bez jasne ideje šta će biti nosioci društvene kohezije, uzajame pomoći i podrške bez kojih nam se čini da ćemo utonuti u hobsovski rat svih protiv svih. Banting (Keith Banting) i Kymlicka (Will Kymlicka) kao priređivači *The Strains of Commitment* – gde naslov nije slučajno pozajmljen od Rolsa (John Rawls) – ali i kao teoretičari liberalnog multikul-

turalizma, ne odlaze dalje od svojih prethodnih teorijskih stajališta kada u uvodnom poglavlju ove knjige razvijaju normativnu teoriju solidarnosti. Ona se izgrađuje prvenstveno oko društvene pravde, kao primarnog društvenog dobra kojem treba težiti, te je uloga solidarnosti funkcionalna; ona je preduslov pravičnosti (*fairness*). Negira se političnost intrinzične ljudske potrebe za saradnjom i uzajamnom pomoći; solidarnost ovde nije snaga koja može izazvati političke efekte ili promene, ona sama jeste politički efekat; „društveni lepak“ čije prisustvo ili odsustvo zavisi od političkih institucija, aktera i samih politikā.

Ove studije o solidarnosti sam navela ne samo kao primere obnovljenog interesa za pojam, te istraživačkih poduhvata koji nam pomažu da situiramo solidarnost unutar društvenih teorija, već i kao simptom savremenog trenutka u kojem želimo bolje da razumemo solidarnost zato što želimo da je zadržimo ili ojačamo i obezbedimo mehanizme njene reprodukcije. Nije samo kontekst agresivne neoliberalizacije društava i povlačenje institucija blagostanja ono što izaziva ovu „strepnju“ nad budućnošću solidarnosti. Tačnije, nismo zabrinuti samo zbog onog što potencijalno gubimo, već i zbog neizvesnosti oko nečeg novog što možda želimo da stvorimo. Uz prihvatanje svog rizika koje ovo „mi“ sa sobom nosi, želim da zaključim da istraživanja koja nam trenutno nedostaju jesu ona koja bi uspela da dovedu u tačku preseka problem življenog iskustva kojim se *generišu* političke institucije zajedništva, i povratni ambijentalni efekat institucija na održavanje spremnosti za saradnju i zajedništvo određeno političkim ciljevima i interesima. Svedoci smo talasa novih društvenih pokreta i takozvanih *bottom-up* protestnih inicijativa koje ne reaguju samo na povlačenje solidarnosti „kakvu smo nekad imali“, već zastupaju potrebu za novim političkim i društvenim uređenjima gde se solidarnost često ističe kao ključni politički i organizacioni princip. To mi se čini kao neophodan novi teren za ispitivanje solidarnosti, pri čemu bih, u skladu s prethodno iznetim stavovima u ovom tekstu, zastupala kombinaciju i ukrštanje pristupa koji bi istovremeno 1) neprestano dovodili solidarnost u vezu s drugim pojmovima političke teorije, te pratili njihovo kombinovanje u strategijama proučavanih pokreta, 2) ispitivali retoričke upotrebe solidarnosti i njihove diskurzivne efekte, 3) empirijskim uvidima donosili zaključke o ličnim, afektivnim i interpersonalnim aspektima solidarnosti kao osećanja i življenog iskustva.

Literatura

- Arendt, Hannah. 1990. *On Revolution*. London: Penguin Books.
- Banting, Keith, and Will Kymlicka, eds. 2017. *The Strains of Commitment: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayertz, Kurt, ed. 1999. *Solidarity*. New York: Springer.
- Beiner, Ronald. 1995. „Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century.“ In *Theorizing Citizenship*, edited by Ronald Beiner, 1–28. Albany: State University of New York Press.
- Brunkhorst, Hauke. 2005. *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Deželan, Tomaž. 2012. „In the Name of Nation or/and Europe? Determinants of the Slovenian Citizenship Regime.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 413–429. doi: 10.1080/13621025.2012.683254
- Durkheim, Émile. 1991. *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan.
- Featherstone, David. 2012. *Solidarity. Hidden Histories and Geographies of Internationalism*. London: Zed Books.
- Greenberg, Jessica, and Ivana Spasić. 2017. „Beyond East and West: Solidarity Politics and the Absent/present State in the Balkans.“ *Slavic Review* 76(2): 315–326. doi: 10.1017/slr.2017.80
- Habermas, Jürgen. 1986. „The New Obscurity: The Crisis of the Welfare State and the Exhaustion of Utopian Energies.“ *Philosophy and Social Criticism* 11(2): 1–18. doi: 10.1177/019145378601100201
- Hechter, Michael. 1987. *Principles of Group Solidarity*. LA: University of California Press.
- hooks, bell. 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.
- Koska, Viktor. 2012. „Framing the Citizenship Regime within the Complex Triadic Nexuses: The Case Study of Croatia.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 397–412. doi: 10.1080/13621025.2012.683253
- Laitinen, Arto, and Anne Birgitta Pessi, eds. 2015a. *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham: Lexington Books.
- Laitinen, Arto, and Anne Birgitta Pessi. 2015b. „Solidarity and Motivations to Help Others: The Case of Finns.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 272–298. Lanham: Lexington Books.
- Lahusen, Christian, and Maria T. Grasso, eds. 2018. *Solidarity in Europe. Citizens' Responses in Times of Crises*. Cham: Palgrave Macmillan.

Lindenberg, Siegwart. 2015. „Unpacking the Social Brain.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 30–54. Lanham: Lexington Books.

Litričin, Vera, and Lepa Mladenović. 1997. „Belgrade Feminists: Separation, Guilt and Identity Crisis.“ In *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, edited by Tanya Renne, 179–185. Boulder, CO: Westview Press.

Lončarević, Katarina, i Jelena Višnjić. 2010. *Solidarnost i feministička politika*. Beograd: Glas Razlike.

Miškovska Kajevska, Ana. 2017. *Feminist Activism at War. Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York and London: Routledge.

Rakopoulos, Theodoros. 2014. „Resonance of Solidarity: Meanings of a Local Concept in Anti-austerity Greece.“ *Journal of Modern Greek Studies* 32(2): 313–338. doi: 10.1353/mgs.2014.0040

Saari, Juho, and Anne Birgitta Pessi. 2015. „National Social Models and Helping Others in the European Union.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 238–271. Lanham: Lexington Books.

Scholz, Sally J. 2008. *Political Solidarity*. University Park: Penn State University Press.

Sennett, Richard. 2013. *Together. The Rituals, Pleasures & Politics of Cooperation*. London: Penguin Books.

Vasiljević, Jelena. 2012. „Imagining and Managing the Nation: Tracing Citizenship Policies in Serbia.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 323–336. doi: 10.1080/13621025.2012.683162

Vasiljević, Jelena. 2017a. „Može li građanstvo biti zasnovano na solidarnosti?“ U *Angažman. Uvod u studije angažovanosti*, uredile Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević, 107–122. Beograd: Akademska knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Vasiljević, Jelena. 2017b. „Reflecting on the Principles and Problems of Solidarity.“ *Filozofija i društvo* 28 (4): 1175–1192. doi: 10.2298/FID1704175V

Zaharijević, Adriana. 2013. „Being an Activist: Feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes.“ *CITSEE Working Paper Series 2013/28*.

Jelena Vasiljević

UNIVERSITY OF BELGRADE

INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY

Rethinking Solidarity: From Ethics of Togetherness to the Political Principle of Community

Abstract: What is the nature of the relationship between community and solidarity; does solidarity constitute community or, is it rather that community creates solidary bonds; does solidarity necessitate the antagonizing Other (solidary struggle *against*), and how does solidarity constitute boundaries/walls/bridges between us and others/those who are different; what constitutes the *political* nature of solidarity (differentiating it from social relations of help, support, cooperation)? Inspired by the constant and feverish investigation of these issues within feminism, I will, nevertheless, focus on the notion of solidarity within social theory more broadly, mainly from the conviction that every theoretical reflection on solidarity – especially its assumed political dimension – must be relevant to feminist theory and activism. In the first part of this paper I will describe the current revival of interest in solidarity and point to certain research directions I find most productive. This will lead me to discuss the problem of definition and reasons why solidarity is a notion hard to define and differentiate from other prosocial behaviour. In the concluding part I will further discuss recent attempts at theorising and problematising solidarity – as an idea, behaviour, and set of attitudes – with an aim to show their mutual points of concern as well as some open questions and problems that merit further research.

Keywords: solidarity, community, political solidarity, group solidarity